
Nemzeti előítéletesség internacionalista kötelességből

*Sztereotípiák, nemzeti előítéletek
a magyar történelemtankönyvekben*

ZÁVODSZKY GÉZA

A kész panelekből történő építkezés – a kritikai elem minőségi többlete mellett – az egyén és közösség gondolkodásának tipikus és praktikus módja. Az egyén tudása döntően „az oroszán ragadozó emlősállat” típusú: nem a tapasztalatból táplálkozó, hanem a tapasztalat által nagyobb részt nem is ellenőrzött ítéletekből áll össze. Ezen ítéletek jelentős részét mindig az iskolák közvetíti.

A tankönyvek s különösen a történelemtankönyvek felelőssége tehát igen nagy a nemzeti előítéletek, a negatív sztereotípiák kialakításában vagy fönntartásában. E fölismerés nyomán szerveződtek a tankönyvi együttműködés keretei egyes országok között már a múlt század végén. Történészek csoportjai vizsgálták át egymás tankönyveit, és kölcsönös elfogadásra szánt „Ajánlások” készültek például Franciaország és Németország számára az első világháborúig. (1)

Mint a XIX. század számos vívmányát, a nemzetek közötti megértést építő törekvéseket is elsodorta a két világháború. Az első világháborútól eredeztethetők a gyűlölet és a kollektív ítélkezést állami politikává emelő totalitárius rendszerek. Ezek közül az egyik túlélte a világégéseket, sőt meghatározó erejű nemzetközi hatalmi tényezővé vált. A Szovjetunió a nemzetközi élet és jog gyakorlatává tette a kollektív bűnösséget és a kollektív megtorlást, s a kommunista pártok más országokban is támogattak hasonló törekvéseket (például a magyarokkal szemben Csehszlovákiában). Ez az utóbb átmenetinek mondott eljárás önmagában is indokolná az alcímben jelzett sztereotípiák vizsgálatát a proletárdiktatúra viszonyai között megrendelt és cenzúrázott történelemtankönyvekben, bár bizonyára vannak, akik első pillantásra meglepőnek vélik a kérdésfeltevést egy olyan politikai rendszer tankönyveivel kapcsolatban, amely rendszer hangsúlyozottan internacionalistának hirdette magát.

Mivel a második világháború után kialakult közhangulat – érthetően – mindenekelőtt a németiséget illetően volt kedvezőtlen, talán nem véletlen, hogy a második világháború után tett UNESCO-kezdeményezések leginkább a Német Szövetségi Köztársaságban találtak visszhangra. A német *Georg Eckert* indítványára Braunschweigben alakult meg a tankönyvkutatás nemzetközi intézete (ma: George Eckert Institut), amelynek a történelem- és földrajztankönyvek nemzetközi összehasonlító vizsgálatával foglalkozó évkönyvei és önálló kiadványai immár kisebb könyvtárat tesznek ki. (2)

Azt mondani sem kell, hogy a maga külön életét élő „szocialista világrendszer” országai a mesterségesen fölszított általános gyanakvás légkörében nem kapcsolódtak be még olyan konferenciák munkájába sem, amelyek célja kizárólag a történetileg megalapozatlan és előítéleteket sugalmazó tárgyi ismeretek korrekciója volt sokáig, nem került sor szűkebb körű s ezért a kölcsönösség gesztusainak teret engedő bilaterális megbeszélésekre sem. (Bizonyos mértékig kivételt jelentett a magyar-osztrák kapcsolatfelvétel). Intenzívebb munkáról több „nyugati” országgal – az oldódó légkör hatására – csak a nyolcvanas évek derekától beszélhetünk.

Külön eszme- és mentalitástörténeti elemzést érdemelnének azok a kétoldalú tankönyvegyeztető tárgyalások, amelyeket az úgynevezett baráti országok között kezdeményezett részben az MTA (magyar-csehszlovák, magyar-román stb. történész vegyesbizottságokban), részben a Tankönyvkiadó. Jellemző, hogy valamelyes eredményekkel csak a több szinten is folyó lengyel-magyar tárgyalások, valamint (a Tankönyvkiadóban) a magyar-horvát és (külön) a magyar-szerb tankönyvegyeztetések jártak.

E cikkben az előítéletesség genezisével és természetrajzával nem foglalkozom, hiszen ez komplex kutatásokat, egész kutatócsoportok munkáját igényelné. Az elmúlt négy évtized történelemtankönyveit nem abból a szempontból vizsgálom, hogy melyek az előítéletes gondolkodás kialakítására alkalmas anyagrészek. Nem vizsgálom a párt- és állami irányítás által vállalt és tudatosan gerjesztett osztályelőítéletek körét. Nem elemzem a hivatalos világnézetű emelt dialektikus materializmus terjesztése érdekében indított dekrisztianizációs programok és a primitív vallásellenes megnyilatkozások alattomos és tartós hatását az előítéletes gondolkodásra. Nem utalok a pozitív sztereotípiákra sem, kivéve, amikor a tudatosan alkalmazott kontraszthatás a fordított optika kialakulásának tetten érhető eseteit produkálja. S végül, vizsgálódásaimat nem terjesztem ki az ifjúsági és ismeretterjesztő irodalom, a tömegkommunikáció stb. felől érkező hatásokra.

Az áttanulmányozott történelemtankönyvek anyagában jellegzetes csoportot alkotnak azok a jelzős szerkezetek, amelyek „a nemzetközi méretekben vívott osztályharc” jegyében bélyegeztek meg igen élesen nemzeti-földrajzi határokkal is jól azonosított történeti alakulatokat. A protokolláris internacionalizmus általános gyakorlata ilyenkor az, hogy a nemzeti mivoltában is megjelölt „ellenséget” az adott térség uralkodó osztályával azonosítja. A tankönyvek az esetek többségében nem általában valamelyik nemzet gonoszteteiről, hanem pl. a német feudális uralkodó osztály, a francia burzsoázia, az amerikai imperialisták tevékenységéről írtak. Szakmai szempontból néha egészen mulatságos megjelölések születtek így, pl. a „lengyel pánok” szerkezet, (3) (noha a lengyelben a „pán” szónak nincsen feudális rangot vagy csoportot jelölő jelentése).

Vannak azonban olyan szövegösszefüggések, amelyekben a jelzőt az olvasó szükségszerűen az adott nemzet egészével azonosítja. Az „angol gyarmatosító”, a „német burzsoá-junker”, a „japán katonai-feudális” imperializmus még némi erőfeszítéssel besorolható az iménti, a negatív értékítéletet csak az úgynevezett uralkodó osztályokra vonatkoztató kategóriába. A „francia uzorás imperializmus” és az „olasz koldus imperializmus” kifejezések azonban, a jelzők pejoratív vagy lebecsülő köznapi jelentése folytán a megjelölt nemzet egészére kiterjednek. (4) Kérdés, hogy az olasz nemzetet ilyenképpen díszítő jelző, amelynek alátámasztására egyoldalú, téves következtetésekre vezető adatok szerepeltek, mennyiben járult hozzá az olasz teljesítményeket lebecsülő hazai vélekedésekhez az ötvenes és a hatvanas években.

A fogalmazás lendülete olykor más esetekben is mellőzte a protokolláris utalást a mindenkori kizsákmányolókra, és a történelmileg – sokszor joggal elmarasztalt – jelenségek egy-egy országgal vagy nemzettel azonosultak. Például a világ újrafelosztásával és az USA antikolonialista álláspontjával kapcsolatban 1950-ben ezt tanulták a gimnazisták: „Az addigi 'érdekszférákra felosztás' elvét – amely a korábban megjelent rablóknak, Angliának, Franciaországnak és Japánnak kedvezett – a 'nyitott kapu elve váltotta fel’”. (5) Németország és Olaszország szinte kötelező epitheton ornans-a a „fasiszta”, (6), bár a „fasiszta Olaszország” szókapcsolat helyett tárgyilag is pontosabb lenne például az „Olaszország fasiszta kormánya”. (A „német fasiszták”, „olasz fasiszták” kissé köznyelvi, de nevelési szempontból elfogadható megoldásra van példa). (7).

Egyértelműen homogén és negatív az amerikai nép egészének a megjelenítése. Nem az amerikai kormányzat, nem az „amerikai imperialisták”, hanem az USA építette ki „támaszpont rendszerét... a Szovjetunió ellen... Megindult az amerikai propaganda a Szovjetunió és a népi demokratikus országok ellen.” Máshol: „Az USA... harmadik világháború előkészítő politikájával szemben a Szovjetunió és a szocialista tábor a béke megőrzésén fáradozik”. (8)

A legtöbb történelemtankönyv maximálisan fölhasználta a Hirosimát és Nagaszakit ért támadást arra, hogy az amerikaiakat általában mint a hatalom és az erőszak megszállottjait tüntesse föl, akik nem riadnak vissza a békés lakosság tömeges és értelmetlen

pusztításától. Egy másfél évtizedig használt 8. osztályos történelemtankönyvben olvasuk: „A fasiszta Japán sorsa már megpecsételődött... amikor az amerikaiak két japán városra atombombát dobtak. Az atombomba még évek múlva is sok áldozatot követelt és követel ma is... A sugárfertőzés miatt főleg rákos megbetegedésekben pusztulnak el sokan. Torzszülött csecsemők... A békés lakosság tömeges elpusztulása nem haditett, hanem embertelenség volt.” (9) A szöveget riasztó, halálfejes ábra egészíti ki, legalább olyan erős hatásra törekedve, mint a náci haláltáborok esetében. Hasonló szöveget tanultak a szakmunkástanulók is: „Az amerikaiak atombombát dobtak le két városra... amelyek csaknem teljesen elpusztultak. Emberek tízezrei haltak meg szörnyű kínok között néhány perc alatt, sok tízezren pedig egész életükre nyomorékok és gyógyíthatatlan betegek lettek. Ez a kegyetlen pusztítás teljesen felesleges volt, hiszen Japán már lényegében verve volt.” (10) Visszafogottabban fogalmaz – de a lényegét tekintve ugyanazt mondja – a hetvenes évek gimnáziumi tankönyve is. (11)

Az egész amerikai népre és az amerikai kultúrára rávetülő Amerika-ellenesség persze nem annyira a „nemzetközi méretekben vívott osztályharc” túlhajtása, mint inkább a szovjet világhatalmi törekvések kiszolgálása. A hatvanas évek második felétől ugyanis Kína, a kínai politika hasonló minősítést kapott.

A magyar történelemtankönyvekben szovjet hatalmi érdekeket szolgáló Amerika-ellenesség átvezet a nemzeti előítéletek kialakítására alkalmas tananyagrészek másik jellegzetes csoportjához. Ezek olyan célzatos vagy elfogult interpretációk, amelyek egy sajátos zsiliprendszeren keresztül az orosz nacionalizmus történelemábrázolásából kerültek át a szovjet történetírásba, és onnan a magyar történelemtanításba. A magyar történelemtankönyvek azzal az elfogultsággal ábrázolták az orosz történelmet, amely elfogultság elkerülése a magyar történelem tanításában aggályos figyelem tárgya volt. Nemcsak az idegen hódítók ellen vívott honvédő harcokat írták meg ugyanis – a nagy honvédő háború bemutatása során csiszolt jelzőkkel –, hanem a kelletténél nagyobb megértéssel méltatták az orosz hódító törekvéseket is.

„Oroszország évszázadokon keresztül teljesen el volt vágva a tengertől... A Baltikum a németek és svédek, a Fekete-tenger partvidékén a törökök és tatárok voltak az urak” – írta az ötvenes évek gimnáziumi történelemtankönyve, majd a nyomaték kedvéért *Marxra* hivatkozva leszögezte: „Márpedig senki sem képzelhet el nagy nemzetet tengerparttól elszakítva.” Oroszország további fejlődésének, nagyhatalommal válásának elengedhetetlen feltétele a tengeri kijárók megszerzése. E kijelentéseket követően kerül sor *I. Péter* kritikátlan dicshimnuszára. Teljesítményeit a más hatalmaknál keményen megbélyegzett hódító politika fémmelzi: „Az újjászervezés eredményei csakhamar megmutakoztak. Az orosz csapatok már 1701-ben támadásba lendültek... A Néva mindkét partját – egészen a tengerig – megtisztították a svédektől. (12) (A teljesség kedvéért megemlítjük, hogy a nyolcvanas évek második felében a középiskolai tankönyvek már megszüabadultak a kritikátlan oroszbarátságtól.) (13) Az orosz nagyhatalmi törekvések jogosságának elismerése logikusan vezetett a vetélytársak hódítóként való megbélyegzéséhez, ami együtt járt a kegyetlen ellenségről szóló toposzokkal. Utóbbiak alkalmasak tartós ellenségkép kialakítására, más népek „bűnös nemzetként” történő megbélyegzésére.

A számos kínálkozó példa közül az orosz-német és a lengyel-német konfliktusokat ábrázoló tananyagrészeket emeltem ki. A magyar tankönyvekbe besugárzó orosz érdekek és ellenszenvek – legalábbis a tankönyvi ábrázolás szintjén – általában is befolyásolták e két nemzet, e két ország megítélését. Pedig e nemzetek megítélése eltérő a magyar és az orosz hagyományokban.

Az orosz történetírás lengyelellessége élesen ellentmondott a hagyományos magyar-lengyel barátságoknak és a lengyelekkel kapcsolatban kialakított pozitív sztereotípiáknak. A „németekkel” kapcsolatban a kuruc függetlenségi hagyományok részeként élt bizonyos ellenszenv a magyar társadalom egy hányadában, s ezek fölerősítése a harmincas években és a második világháború idején pozitív szerepet játszott. S bár a németiség második világháborús szerepét a németiség történetének egészére rávetíteni történetietlen, a tankönyvszerzők legkönnyebben itt tettek engedményeket, a mindenkori német agresszivitás elítélésével bizonyítva a „haladó hagyományok” melletti elkötelezettségüket. (14) Míg a lengyelellesség csak töredékesen érvényesült a magyar tan-

könyvekben, s ha érvényesült, erős, a magyarság számára létfontosságú szövetet roncolt, a szovjet-orosz történetírás németellenessége olykor találkozott hazai vélekedésekkel, és viszonylag zavartalanul tört utat magának. A szovjet történetírás lengyelellessége különösen a második világháború eseményeinek előadásában hatott kevésbé hitelesnek, tekintettel arra, hogy Lengyelországnak mind Németországgal, mind a Szovjetunióval szemben nem a támadó, hanem az áldozat szerepe jutott.

Ahol a tárgyalás részletessége ezt megengedte, ott a németiség rémtettei már az európai államalakulás archaikus időszakában tankönyvi megfogalmazást kaptak, természetesen csak a szlávokkal (vagy szlávoknak minősített) népekkel szemben. Az ötvenes évek gimnáziumi történelemtankönyve különösen a balti német térfoglalást ecsetelte erős színekkel. „A német lovagok csaknem teljesen kiirtották vagy elnémetesítették a Balti-tengernél lakó poroszokat és pomeránokat.” A koronát egyébként egy szabadon fordított Marx-idézet tette föl: „1242-ben *Alekszandr Nyevszkija* német lovagok ellen indul, a Csud jegén szétveri őket annyira, hogy ezt a csőcseléket végleg visszaveti az orosz határról.” Ez a fogalmazásmód akkor szemet szűrő, ha az orosz kolonializációval együtt olvassuk. Utóbbit ugyanis pozitívan értékelte a tankönyv. Pl.: „A reformok lehetővé tették, hogy IV. Iván döntő győzelmet arasson az ország határain folyamatosan pusztító tatár kánóságokon (Kazány, Asztamány). Ezeket az országokat az orosz államokhoz csatolták. Így biztosították Oroszország keleti határait.” A németek szerepét a középkori Csehországban és Lengyelországban az idézett tankönyv hasonló túlzásokkal és elfogultsággal ábrázolta. (15)

A teljes képhez hozzátartozik, hogy találkozunk a németiség közép- és kelet-európai szerepének másfajta megközelítésével is, jelezve, hogy másodlagos jelentőségű kérdésekben volt a szerzőknek némi mozgástere. A kitűnő történész, *Makkai László* például így értékelte a német „behatolást” Kelet-Közép-Európába: „A német parasztok és iparosok az akkori Európa legfejlettebb technikáját közvetítették Kelet-Európába, míg az egyház a latin nyelvű közös európai műveltségbe kapcsolta be a cseh, lengyel és magyar népet.” (16) Az imént idézett tankönyv szerint viszont „a szlávok elnyomásában nagy szerepet játszott az egyház is. A hősiesen ellenálló szlávokat erőszakkal térítették a keresztény hitre.”

Az ötvenes évek gimnáziumi történelem tankönyve Poroszország fölemelkedésében is a harmadik birodalom valamilyen előképét láttatja: „A háború – a harmincéves háborúról van szó – okozta zűrzavar kedvező volt a porosz fejedelmi család, a Hohenzollernek felemelkedésére... Poroszország lett a német reakció fő támasza.” (17) Hogy a német lovagrenddel vagy Poroszország fölemelkedésével kapcsolatban idézett, nem éppen objektivitásra törekvő tankönyvrészletek mennyire a XIX-XX. századi németiségről, Németországról alkotott egyoldalú és előítéletességet tápláló kép kialakításának az előzménye, azt jól mutatja a szakmunkástanulók számára 1967-ben kiadott történelemtankönyv „nagyívű” fogalmazása, amely mindent egyetlen bekezdésbe tömörített: „A német birodalmi alkotmány vezető szerepet biztosított Poroszországnak... A birodalom vezetői majdnem kivétel nélkül a porosz nemesi családokból, a junkerek közül kerültek ki. Őseik a német 'lovagok' voltak, akik tüzzel és vassal németesítették el a Poroszország területén élő szláv – valójában a balti nyelvcsaládhoz tartozó porosz – népességet. A felfuvalkodott gőg, a dolgozók megvetése, a militarista szellem, a saját fajtájúak felsőbbrendűségébe vetett hit és a társadalmi haladás gyűlölete jellemző erre az osztályra. Ez volt az az osztály, amely a német burzsoázia vágyát, a világ újrafelosztását gyakorlati programmá tette...” (18) Ez az értékelés tovább egyszerűsítve megismételte az első marxista középiskolai történelemtankönyv megállapításait, melyek szerint a németeket „különösen erős agresszivitás”, „őrült iramú fegyverkezés”, „nagy gyarmatbirodalom összeharcsolásának szándéka”, „durva, erőszakra támaszkodó, barbár módszerekkel folytatott gyarmatosító politika” jellemezte. (19) Persze ezekben az években is volt példa a kiegyensúlyozott tárgyalásra, amely ragaszkodott a tényekhez. *Unger Mátyás* gimnáziumi tankönyve például elmondta, hogy a történelmi Poroszország adottságai kedvezőtlenek, az ország termőföldje sovány, éghajlata zord. „De a Hohenzollernek merkantilista politikája, a házájukból elüldözött hugenották befogadása megnövelte az iparosok és kereskedők számát is.” A szerző Poroszországot találóan észak Spártájának nevezte. (20) Arra azonban

gimnáziumi történelemtankönyvben csak a rendszerváltozás után kerülhetett sor, hogy említés történjék a *Nagy Frigyes* által alapított egyetemről (erdélyi ifjaknak szánt ösztöndíjakkal), árvaházakról, s arról, hogy Poroszország az általános tankötelezettség bevezetésével száz évvel megelőzte Angliát.

A németségtől merően eltérő történeti-eszmei mezőben sugárzott szét a szovjet orosz történetírásból, a szovjet tankönyvekből átvett lengyel-ellenesség, hiszen, mint említettük, ez ütközött a magyar-lengyel barátság megalapozott és nagyon erős hagyományával. A kép egyoldalúan kiemelt történelmi tények és bizonyítás nélkül alkalmazott jelzők, címkék mozaikjaiból állt össze. A lengyel anarchia – szemben a haladó orosz „abszolutizmussal” – visszatérő motívum. A kelet-európai hegemoniáért folytatott évszázados lengyel-orosz küzdelem – melynek egyik tétje a se nem orosz, se nem lengyel balti, fehér-orosz és ukrán területek birtoklása – mint csillapíthatatlan és kalandor lengyel terjeszkedés jelent meg, akár a XVI-XVII., akár a XX. századról esett szó. Az ukránok és fehér-oroszok nemzetiségi elnyomásáról tanultak már a XVII. századi eseményekkel kapcsolatban is a tanulók, bár a kérdés illetően fölvetése anakronizmus. Amikor azonban élő problémává lép elő – orosz fönnhatóság alatt – az oroszosítás, ezt nem érintették a tankönyvek, ellenkezőleg, az 1920-as és az 1939-es orosz-lengyel háborúkat orosz részről azért ítélték többek között igazságosnak, mert azok a Nyugat-Ukrajna és Nyugat-Beloruszlia „fölszabadításáért” folytak. Például az ötvenes évek gimnáziumi történelemtankönyve azért értékelte negatívan a lublini uniót, „mert ezzel a nyugati ukrán területek most közvetlenül lengyel uralom alá kerültek. A lengyel pánok(!) itt is megkezdték a földek elrablását, az ukrán parasztokat a lengyel nagybirtokosok jobbágyaivá tették. A lengyel urak pusztították az ukrán városokat(!).” Nincs jobb véleménye a görög katolikus egyház megszervezéséről sem: „Dühöngött a vallási elnyomás is: a jezsuiták vezette lengyelesítő katolikus reakció... kihirdette a görögkeleti egyház unióját, azaz a pápa alá kerülését. Ettől kezdve a vallási elnyomás ellen küzdő fehér-orosz és ukrán nép nemzeti(!) harca egybeesett a parasztság osztályharcával.” (21)

A XX. századi lengyel történelem minimálisra korlátozott tárgyalásakor állandósult szókapcsolat a „reakciós Lengyelország”. (22) Sajátos módon a „reakciós” jelző elmarad a Lengyelországhoz hasonló belpolitikai viszonyok között élő közép- és kelet-európai államok neve mellől. Nem célunk olyan segédkönyveket bevonni az elemzésbe, amelyek anyaga szintén bekerült – vagy napjainkban is bekerül – az iskolai történelemtanításba, a példa jellegzetes és kirívó volta miatt most mégis kivételt teszünk. Az IKVA Kiadó „Népszerű történelem” sorozatának egyik kötetében például a két világháború közötti lengyel kormányzatot a szerző nemes egyszerűséggel „Lengyelország irányító klikkjének”, a „varsói ezredesnek” titulálja, miközben a szövegkörnyezetben – történészhez méltóan – a német törekvésekről száraz objektivitással ír. (23) Az IKVA sorozata azt a maga idejében indokolt kompromisszumot tükrözi, amelyet a nyolcvanas évek vége felé a reformkommunisták és a demokratikus értelmiség kötött. De mert a terjedelem megengedi a „problémaérzékeny” tárgyalást és a részletesebb magyarázatot, a használatból rég kivont tankönyvek előítéletes előadása köszön vissza, olykor még élesebb formában.

A lengyel történelem interpretálása, ha Csehszlovákia bemutatásával vetjük össze – és az „összehasonlítást” nemegyszer maguk a szerzők végzik el –, a kérdéskörnek új dimenziót ad. A jellegzetes példa kedvéért ismét az IKVA sorozat egy kötetét idézzük: „A lengyel nemzeti mozgalom a világháború éveiben még a szerény osztrák-lengyel megoldás keretei között mozgott. 1918 őszén azonban az újjászülető lengyel állam már az 1772-es, az első felosztás előtti határok helyreállítását követelte, és határaival mélyen belevágott a lengyel etnikumot környező idegen nemzeti testekbe. A cseh nemzet, amely – a lengyelhez hasonlóan – 1918-ban nyerte vissza önálló államiságát, nagyobb mérsékletet és józanságot tanusított. Az új cseh állam történeti fundamentumra épült, és a Vencel-koronához tartozó országokat: Csehországot, Morvaországot és Szilézia egy részét igényelte, a területén élő több milliós német kisebbséget is magába foglalva. Az új állam túl is lépett a történeti kereteken, és Szlovákiával is egyesülni kívánt, fennhatósága alá vonva jelentékeny magyar és ukrán (azaz ruszin) kisebbséget.” (24)

Az idézett szöveg anélkül, hogy történeti ismeretekre lenne szükség, önmagát cáfolja. A lengyelek igénye az évszázadokon át létezett és akkor senki által nem vitatott nem-

zetközi jogalanyiságú lengyel állam fölosztás előtti határainak visszaállítására úgy tűnik, minden józanságot nélkülöz, nem úgy a cseheké, amely „józan”, mert ugyancsak történeti alapokra épül. (Hozzátehetjük: a Vencel-korona feudális jogi normák szerint is fikció, Csehország a Német-Római Birodalom része. A Sziléziára támasztott igény hasonló – bár valamelyest gyöngébb –, mint egy föltételezett, de meg nem engedett magyar igény Horvátországra.) A teljesen tájékozatlan olvasó is észreveszi azonban, hogy a „józan” csehek – ellentétben a lengyelekkel – Felső-Magyarország bekebelezésével alaposan túl is léptek az egyébként fiktív történeti „fundamentumon”. Az új csehszlovák államban a csehek és a szlovákok együttes aránya is kisebb volt, mint Lengyelországban a lengyeleké, arról nem is beszélve, hogy az ukrán és a fehér orosz kisebbségnek minden ellenkező tankönyvi állítással szemben nem volt anyaországa, mert ukrán és fehér orosz nemzeti állam nem létezett, az alternatíva a bolsevizált Szovjet-Oroszország volt. Az ukrán nacionalisták 1920-ban a lengyelek oldalán harcoltak.

Mi lehet a magyarázata annak a tudathasadásnak, amely az idézett szöveget is jellemzi? Érvényesül-e valamilyen más érdek, egyéb hatás is a múltba visszavetített vagy a múltból vállalt szovjet-orosz érdekek mellett? Ugy véljük, igen. A kisantant-érdekek makacs jelentkezéséről és érvényesüléséről van szó, amely paradox módon éppen azon ország történelemtankönyveinek értékrendjét torzította (torzítja), azon nemzet önismertét befolyásolta, amely ellen létrejött, s amelynek minden területen a legtöbbet ártott. A kisantant-szemlélet természetesen a szovjet-orosz impérium befolyása alatt, azzal összefonódva hatott. A szovjet politika ugyanis némi tétovázás után, Lengyelországtól eltekintve kisebb korrekciókkal bár, de a versailles-i békerendszer fönntartása mellett döntött. A Párizs környéki békék haszonélvezői és kárvallottjai egyaránt a vazallusai lettek. Így történt, hogy Magyarországon nemcsak a mindenkori szovjet hatalmi érdekek voltak parancsolóan irányadók, hanem a pax Sovietica megkérdőjelezhetetlensége folytán – közvetett módon – az egykori kisantant országok történetileg kevésbé megalapozott állításai is dogmává merevedtek.

A kisantant-hatás legerősebben – mint a fenti idézet is bizonyítja – kezdeményezője és fönntartója: Csehszlovákia javára érvényesült. E sajátos hatás a cseh és szlovák történelem előadását a magyar honfoglalást megelőző idők tanításában is befolyásolta. Nagyon érdekes, hogy míg a dákoromán kontinuitáselméletet a magyarországi marxista történetírás (néhány szervilis és obskurus kísérlettől eltekintve) sohasem fogadta el, a felső-magyarországi szláv kontinuitást igen, és azt az ún. Nagy-Morva Birodalom fokozatos és észrevétlen, bizonyításra nem szoruló ismeretként történő bevezetésével alapozta meg. Például (a „Nagy-Morva Birodalomról” van szó): „A 9. században a Duna mentén, a Kárpátok két oldalán nagy szláv ország jött létre”. (25) Nagy-Morva Birodalomról beszél a legutóbbi időkig forgalomban volt általános iskolai történelemtankönyv is. (26) A korrekt „morva állam” kifejezést használja viszont *Filla István* a szakmunkásképző iskolák számára a hatvanas évek második felében írt tankönyvében. (27) A legalábbis valószínűsíthető álláspont, mely szerint Régi Morávia (ez a Moravia Magna helyes fordítása), a Dunától délre, a Balkánon lett volna, sehol sincs említés.

A legutóbbi jugoszláviai események adtak szomorú aktualitást azon szinte példátlan történelmi vakság és tudatlanság kritikájának, amely az 1918 után megalakult Szerb-Horvát-Szlovén Királyság, majd Jugoszlávia megítélésében a kisantant propaganda és agymosás nyomán kialakult. Ebben a magyarországi történelemtankönyvek – a Magyarországra kényszerített szellemi státus quo értelmében – túltesznek a nem éppen jól tájékozott nyugat-európai orgánumokon is. Pozitív tartalommal röpködnek az olyan kifejezések, mint „Szerbia, a Balkán Piemontja”. Az önálló Albánia például az Osztrák-Magyar Monarchia aknamunkájaként jön létre, annak érdekében, hogy Szerbiát megakadályozzák abban, hogy tengeri kijáráshoz jusson. (Tehát Szerbiának egyebek mellett még erre a nem szerb etnikumú területre is joga lett volna!) Szerbia fölháborodása „jogos”, amikor Ausztria-Magyarország anektálja Bosznia-Hercegovinát, a szerb fölforgató és terrorista tevékenység pedig legalábbis érthető. (28) A tanulóknak még a gyanú árnyéka sem fogalmazódhatott meg, hogy Bosznia-Hercegovina lakosságának döntő többsége egyáltalán nem óhajtott Szerbiához tartozni (mint ahogyan napjainkban sem), mert a Balkán sajátos etnikai-vallási viszonyai között nem tartották magukat szerbeknek. Ausztria-Ma-

gyarország Törökország jogait sértette meg Bosznia-Hercegovina okkupációjával majd annexiójával, s az okkupáció idején a fanatikus muzulmán török és mohamedán-szláv lakosság tanúsított ellenállást. Macedónokról, szerb-horvát ellentétekről ezúttal ne is beszéljünk.

A kisantant érdekek csaknem kritikátlan érvényesülése a magyar történelemtankönyvekben a kontraszthatás révén alkalmasak igaztalan, előítéletes kép kialakítására más nemzetekről (lásd a lengyel példát, a bolgárokat és a horvátokat). Másrészt a fordított optika révén nagy rombolást végeztek (vagy végezhetnek) a magyarság önismeretében és önértékelésében. A magyar önértékelést romboló fordított optikának persze nemcsak az imént jelzett hatásrendszer az oka, a jelenség beható tanulmányozást, külön értekezést kíván. (A szakkifejezés a nemrég elhunyt *Köteles Páltól* származik.)

A teljesség kedvéért megemlítem, hogy a fordított optikának van egy szélesebben értelmezhető és tanulmányozható hatásrendszere is a „fehér-európaiak” valamint az Európán kívüli civilizációk és népek ábrázolásában. A civilizációk szellemi egyenértékűségét és az európai gyarmatosítás pusztító hatását senki sem vitatja. A szovjet történetírás és politikai propaganda – amely abból a tévhitből vagy megtévesztésből eredt, mely szerint Oroszország nem vett volna részt a gyarmatosításban – viszont egyoldalú, szűkös negatív információkat közölt pl. hollandokról, spanyolokról, portugálokról, szükségszerűen igaztalan torz képet alkotva, miközben idealizálta az archaikus afrikai, amerikai, ázsiai civilizációkat, s így, ha másnak nem is, a történelmi érzéknek biztosan ártott.) A közép-ázsiai orosz terjeszkedést viszont kulturális misszióknak minősítették, lásd a Vszemirnaja Isztorija megfelelő részeit.

Összefoglalóan megállapíthatjuk, hogy a magyarországi történelemtankönyvek a vizsgált négy évtizedben nem (vagy csak nagyon periférikusan) tartalmaztak olyan tananyag-részleteket, értékeléseket és jelzőket, amelyek magyar hagyományokat, vélt vagy valós magyar érdekeket képviselve alkalmasak lennének a nemzeti előítéletek, sztereotípiák kialakítására és tovább éltetésére. Ilyeneket egyértelműen a szovjet impérium érdekei és állami ideológiája plántált a magyarországi történelemtankönyvekbe és vélhetően valamilyen mértékben a köztudatba, egy tanulmányomban vázlatosan tárgyalt, de igen bonyolult és nehezen elemezhető, formális és informális rendszer közvetítésével.

JEGYZET

- (1) A tankönyvegyeztetések előzményeit röviden összefoglalja *Szabolcs Ottó*: Külföldi tankönyvek magyarságképe. Tankönyvkiadó, 1990.
- (2) Izelítőül néhány jellegzetes kötet, illetve közlemény: *Dance, E.H.*: History Textbooks and Non-National Group Antagonism. An English Survey. Internationales Jahrbuch für Geschichtsunterricht. Band III: 36-40. p. Albert Limbach Verlag Braunschweig, 1954.; Deutschland-Belgien 1830-1945. Empfehlungen der belgisch – deutschen Historiker- konferenz Braunschweig, 1954. (Flamand, francia és német nyelven.) Int. Jahrb. Band IV. 63-151, 1955.; *Vagner, Helmut*: Vom Umgang mit der historischen Wahrheit. Das Bild der jüngeren polnischen Geschichte in den Schulbüchern der Bundesrepublik. Int. Jahrb. Band IX. 46-64. 1963/64.; *Robinson, Saul B. -Schatzker, Chaim*: Jüdische Geschichte in deutschen Geschichtslehrbüchern, Braunschweig, 1963.; *Bak, János M.* (a University of Delaware történelemtanszékének tanára): Die Geschichte Ungarns in deutschen Geschichtsbüchern. Int. Jahrb. Band X. 182-198. 1965/66.; Deutschland und Italien im Spiegel ihrer Schulgeschichtsbücher. (Német és olasz nyelven.) Braunschweig, 1966.; Empfehlungen zur Darstellung der deutsch-norwegischen Beziehungen im Geschichtsunterricht. Int. Jahrb. Band IX. 101-108.; 1967.; Deutschland und die USA 1918-1933. Braunschweig, 1968.; *Spira, Thomas* (a University of Prince Edward Island történelemtanszékének tanára): Connections between Trianon Hungary and the Weimar Republic, and the Sxabian minority school problem. Int. Jahrb. Band XIII. 164-190. 1970/71.
- (3) Első ízben minden bizonnyal szovjet tankönyvből átvéve: *Kulcsár Zsuzsanna-Székely György*: Egyetemes történelem II. rész. A középkor 5-17. század. Az általános gimnáziumok II. osztálya számára. Tankönyvkiadó (az idézett tankönyvek mind a Tankönyvkiadó kiadványai), 1953. 186. p. Átveszi *Unger Mátyás*: Történelem az általános gimnáziumok III. osztálya számára. 9. kiad. 1965. 18. p.
- (4) A teljesség igénye nélkül: *Balogh Endre*: Történelem a gimnáziumok IV. osztálya számára. 8. átd. kiad. 1975. 17-18. p. ill. uő.: Történelem a szakközépiskolák számára. 1980. 16-17. p.

- (5) *Hanák Péter*: Egyetemes történet V. rész. A legújabb kor története 1918-1950. 17. p.
- (6) Így használja pl. *Almási János*: Történelem az iparitanuló intézetek III. osztálya számára. 6. kiad. 1966. 44., 69., 70-71. és 120. p.; *Csiszér Béla-Sári Gusztáv*: Történelem az általános iskola 8. osztálya számára, 10. jav. kiad. 1973. 121. p.; *Magos György-Petrik János*: Történelem III. a szakmunkásképző iskolák A és B tagozata számára. 1978. 107. p.
- (7) Pl.: *Szamuely Tibor-Ránki György-Pamlényi Ervin-Almási János*: Történelem az általános gimnáziumok IV. osztálya számára. 6. bőv. kiad. 1965. 222. p.
- (8) *Petrik János-Vörös István*: Történelem az általános iskolák VIII. osztálya számára. Átdolg. kiad. 1954. 112. p. Hasonlóan fogalmaz: *Almási János* i.m. 96. p.
- (9) *Csiszér Béla-Sári Gusztáv* i.m. 135-136. p.
- (10) *Magos György-Petrik János* i.m.
- (11) *Balogh Endre*: Történelem a gimnáziumok IV. osztálya számára i.m. 247-248. p.
- (12) *Bellér Béla-Hanák Péter*: Egyetemes történelem III. rész. Újkor 1642-1871. Ideiglenes tankönyv, 1953. 21-23. p.
- (13) Vö. pl.: *Újvári Pál*: Történelem a szakközépiskolák II. osztálya számára. 1989. 179-180. p.
- (14) E sorok írója például így jellemezte II. (Nagy) Frigyeset: „A nagynak nevezett II. Frigyes porosz király. Uralkodása végére országa területe 1/3-dal megnőtt, de alig maradt benne ép-kézláb férfi.” Történelem a gimnázium III. osztálya számára. Az újkor története. 1980. 21. p.
- (15) *Kulcsár Zsuzsanna-Székely György*: Egyetemes történet II. rész. A középkor, 5-17. század. Az általános gimnáziumok II. osztálya számára. 1953. 71-73., 106. és 179. p.
- (16) *Makkai László*: Történelem az általános gimnáziumok számára. 9. kiad. 1962. 97. p.
- (17) *Kulcsár Zsuzsanna-Székely György* i.m. 192. p.
- (18) *Almási János*: Történelem az iparitanuló-intézetek II. osztálya számára 1967. 25-26. p.
- (19) *Hanák Péter*: Egyetemes történet IV. rész. A legújabb kor története. Ideiglenes tankönyv. 1950. 80. p.
- (20) *Unger Mátyás*: Történelem az általános gimnázium III. osztálya számára. 9. kiad. 1965. 17. p.
- (21) *Kulcsár Zsuzsanna-Székely György* i.m. 186. p.
- (22) *Szamuely Tibor* i.m. Lásd még *Magos György-Petrik János* i.m. 76. p.
- (23) *Sipos Péter*: A II. világháború és az azt követő békék. IKVA, 1991. 27. p.
- (24) *Diószegi István*: A két világháború közötti időszak diplomáciatörténete (1919-1939). IKVA, 1992. 9. p.
- (25) *Kulcsár Zsuzsanna-Székely György* i.m. 19. p.
- (26) *Balla Árpád*: Történelem és állampolgári ismeretek az általános iskola 6. osztálya számára. 1981. 89. p.
- (27) *Filla István*: Történelem a szakmunkásképző iskolák B tagozata számára. 4. kiad. 1971. 57. p.
- (28) Pl. *Szamuely* i.m. 73-74. p.